

JELENITS ISTVÁN

A Tragédia halála?

Született 1932-ben. Magyar és hittan szakos piarista tanár. Írásai — előbb Tótfalussy István néven — negyven éve jelennek meg a Vigiliában.

Az idősebbek közül ki ne emlékeznék George Steiner nagy esszéjére, amely 1961-ben jelent meg angolul, s tíz évvel később magyar fordításban is kiadta az Európa Könyvkiadó. Annak volt a címe: *A tragédia halála*. Ez a cím a szerző alaptételét villantja elénk: Az ember „éppen szenvedéseinek túlsága miatt formálhat jogot a méltóságára... Ezért olvad össze akár a görög, akár a shakespeare-i, akár a neoklasszikus nagy tragédiák végső pillanataiban a gyász és az öröm, az ember bukásának siratása és a szellemének feltámadása feletti örömujjongás. Nincs még egy költői forma, mely ezt a rejtélyes hatást elérné; ez teszi az Oidipuszt, a Lear királyt és a Phaedrát a legnemesebb produktummá, amit emberi elme valaha alkotott. Az ókortól Shakespeare és Racine koráig úgy tűnt, ezt a teljesítményt a tehetség mindig elérheti. Azóta a drámában a tragikus hang elfátyolozódott vagy elhallgatott”. A kötet végén okát is adja Steiner ennek a különös sorvadásnak: „A tizenkilencedik században Laplace kijelentette, Isten olyan hipotézis, melyre a racionális elmének nincs többé szüksége. Isten szaván fogta a nagy csillagászt. De a tragédia olyan művészi forma, melynek szüksége van Isten jelenlétének elviselhetetlen terhére. A tragédia azért halott, mert többé nem vetül rá az Ó árnyéka, mint valamikor Agamemnonra, Macbethre vagy Atáliára.”

**Az új Nemzeti Színház
Madách-bemutatója**

Az új Nemzeti Színház Madách művének előadásával nyitotta meg kapuit a közönség előtt. Kifejezte ezzel, hogy különös feladatának tekinti nemzeti hagyományaink őrzését és szolgálatát. Nagy választék nem volt előtte. A magyar drámairodalomnak a tizenkilencedik század előtti időkből csak olyan emlékei maradtak ránk, amelyeket kegyelettel őrzünk, de nem tekinthetünk ma is élő, átütő erejű remekműnek. A huszadik század viszont még alig múlt el, annak gazdagabb drámai termésében még nem raktott rendet az emlékezet. A nemzeti köztudat ilyenformán két igazán klasszikusnak mondható drámát tart számon: a *Bánk bánt* és *Az ember tragédiáját*. Ezek viszont szinte a *Himnuszhoz* és a *Szózat*hoz vagy a *János vitéz*hez meg a *Toldi*hoz hasonlóan állócsillagai lettek a magyar égboltnak.

Nem csoda, hogy a kettő közül az új Nemzeti Madách darabját választotta, hiszen a modern színház technikai lehetőségeit ennek színpadra állításával lehetett a legkedvezőbben felvonultatni. Ez a mű szinte kínálja a lehetőségeket sokféle újszerű technikai bravúr bevetésére, változatos koreográfiai megoldásokra. A nézőknek meg azoknak, akik televízió keresztlül kísérték figye-

lemmel az előadást, sok meglepetésben volt részük. Nem unhaták meg a darabot. Akik mégis elégedetlenek voltak vele, többnyire azt mondták: „A technika elnyelte magát a művet.” Úgy látszik, *sokkból* is megárt a sok, de az elégedetleneknek is el kell ismerniük, hogy a meglepetések nem voltak öncélúak; Szikora János rendezői felfogása az előadás legapróbb részleteiben is érvényesült. Magát ezt a rendezői koncepciót viszont nagyon vitathatónak gondolom, alapjában azzal lehetek elégedetlenek azok, akik rosszkedvűen kikapcsolták a televíziót, vagy családodat mentek haza a nagy várakozást keltő színházi est után.

Ádám és Éva mint
korunk kisembere

A tehetséges rendező mindent meghatározó döntése az volt, hogy Ádámot és Évát *korunk kisemberével* azonosította. Ezért úsz-tatta be a színek közé a pesti tömegközlekedés jellegzetes képsorait. Ezért kerül az Édenkertből Ádám és Éva a metró lefelé ereszkedő mozgólépcsőjére, s a bizánci szín végén ezért viszi el Évát egy metrókocsi Ádám elől. Legtermékenyebbnek, valóban hátborzongatónak a párizsi szín rendezői megoldásában érezhetjük ezt az azonosítást. Ott Danton egy valóságos huszadik századi konstrukciós per áldozataként marad magára, válik ünnepeleti szónokból hirtelen vádlottá, elítéltté, s kerül a guillotine alá.

A szöveg egyes
részeinek elhagyása

De ennek a rendezői gondolatnak vannak rejtett fájdalmas s már aligha elfogadható következményei. A *húzások* következetes szigora bántó torzulásokhoz, súlyos veszteségekhez vezetett.

Tudjuk, a *Tragédia* teljes terjedelmében szinte előadhatatlan, már az ősbemutatón is elhagyták, húzták több mint ötszáz sorát. Csakhogy most olyan sorok estek áldozatul, amelyek a főszereplőket épp „korunk kisemberei fölé” emelték volna. Évát az egyiptomi színben rabszolga férje mellől szólítja maga mellé a fáraó: Ádám. De hogyan? „A bájnak éppen úgy fejedelme vagy, / Mint az erőnek én — meg kellene lenünk / Egymást akárhol.” Ezek a sorok az előadásban nem hangzottak el. Az athéni színből kimaradt a bevezető beszélgetés Éva és fia közt. Éva a nagyravágyástól félti urát. Így beszél: „Ha e szó benne túlerőre jutna, / Ha megcsalhatná ezt a szent hazát, / Megátkoznám. Imádkozzunk, fiam.” A római színben az egész mű egyik leglíraibb szövegrésze lett a kegyetlen beavatkozás áldozata: „De nézd el, Sergiolus, / A boldogság midőn elkomolyít, / Azt tartom, mely kacag, nem is valódi. / Legédesebb percünkbe is vegyül / Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak, / Talán sejtjük, hogy az ily perc — virág, / S így hervatag (...) S kivált, ha még dalt hallok és zenét, / Nem hallgatom a szűk korlátú szót, / De a hang árja ringat, mint hajó, / S úgy érzem, mintha álmomban feküdném: / A rezge hangon messze múltba szállnék, / Hol napsugáros pálmafák alatt / Ártatlan voltam, játszi gyermekem, / Nagy és nemes volt lelkem hivatása.” Ebből csak az első mondat, az első másfél sor maradt meg: az még egy mai kisember kopott asszonyának szájából is elhangozhat. Pedig Éva *hangját*

Éva alakját érintő
húzások

már a fáraó is költői szavakkal jellemezte: „Te csak / Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat, / Rezgése szűmön végig árja-
dozzon. / Akármit mondasz, mindegy: óh, ki kérdi / Mit énekel
a kis madár, azért / Édes sejtéssel halljuk hangjait.” (Igaz, az
előadásra szánt szövegből kimaradtak ezek a sorok is!) Ezek
után nem csodáljuk, hogy a bizánci színben nem hangzik el
Ádám sóhaja: „Úgy rémlik, egykor már ismertelek, / Hogy
együtt álltunk Isten zsámolyánál.”

Éva a párizsi, prágai
és londoni színekben

A legnagyobb veszteség azonban a párizsi színben éri Évát.
Márkinőként nem mondhatja el az emlékezetes szavakat: „Az el-
hagyott oltárnak is lehet / Mártírja. Óh, Danton, magasztosabb
/ Kegyelettel megóvni a romot, mint üdvözölni a felkelt hatal-
mat; / S e hívatas nőt legjobban megillet.” Ehelyett egy váratlan
pillanatban szoknyája alól kardot húz elő, hogy orvul leszúrja a
szerelmesen érte epedő Dantont/Ádámot. Nem csoda, hogy
amikor felgerjedt pórniként újra megjelenik, s most ő követel
Dantontól egy éjszakát, nem hallhatja annak csodálatos monda-
tát: „Minő csodás hasonlat! (hasonlóság a márkinő és a pórnik
között!) — Aki az / Angyalt ismérte, s látta azután, / Hogy el-
bukott, az látott tán hasonlót.” A prágai színből kihúzták Kep-
ler/Ádám mondatát, amellyel előre feloldozást ad Éva vétkére:
„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek / A nő, méregből s
mézből összeszűrve. / Mégis miért vonz? mert a jó sajátja, /
Míg bűne a koré, mely szülte őt.” A londoni színben Éva nem
tüzi csokrát a szentképhez („Megszoktam e képről, még mint
gyerek, / Megemlékezni, hogyha elmegyek / Előtte...”). A szín
végén a haláltánc jelenetben nem zuhan ugyan a közös sírgödör-
be, de szövege itt is megrövidül. Elmaradnak belőle a következő
sorok: „Szerelem, költészet s ifiúság / Nemtője tár utat örök ho-
nomba; / E földre csak mosolyom hoz gyönyört, / Ha napsugár
gyanánt száll egy-egy arcra.” Groteszka a játéka is: csak a két lá-
bát látjuk, lelógatja a sírgödörbe, azután szandálját lerúgva, ka-
cérán húzza magasba őket, vagyis nem azt teszi, amit a szerző
előír: „Fátyolát, palástját a sírba ejtve, *dicsőülten* felemelkedik.”

A „szerelem, költészet
s ifiúság nemtője”

A *Tragédia* történeti színeinek egymásutánjában Ádám öreg-
szik, Éva viszont fiatal marad: a „szerelem, költészet s ifiúság
nemtője”-ként. Ebben az előadásban megviselt, idős nőnek lát-
tuk, aki erőlködve fiatalnak igyekezett látszani. Szexuális tárgy,
épp az hiányzik belőle, ami miatt Ádám mindig felvillanyozó-
dik, újjászületik a közelében. Az édenkerti színben érdekes és
első látásra megnyerő megoldás volt, hogy Ádám és Éva egy át-
látszó kristálygömbbe zárva jelent meg előttünk. Később mégis
úgy érezzük, hogy ez a gömb nemcsak védettséget, hanem börtön-
t is jelentett számukra. Meztelenül egymást fedezték fel, a
madárdallal, a patakzúgással, a körülöttük föltáruló — és Isten
bölcességét, szeretetét tükröző — világgal nincs kapcsolatuk. A
„paradicsomon kívüli” harmadik színben Éva nem mondja: „Ne-

kem meg büszkeségem az csupán, / Hogy a világnak anyja én leszek". Ez után nem meglepő, hogy a zárójelenetből is kimarad Lucifer szavára felelő ríposztja. Lucifer: „S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel? / Fiad Édenben is bűnnel fogamzott. / Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.” Éva: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.”

Ádám alakját érintő
húzások

Hasonlóképpen végigkísérhetnénk Ádámot is: rendre elvesztett az ő szerepéből is minden felszárnyaló lendület, mely még bukásaiban is nagyvá teszi. Csak példaként: az athéni színen nem halljuk Miltiádész mondatát: „Vérpadra mostan, büntetésemül. / Nem mintha aljast birtam volna tenni, / De mert nagy eszme lelkesíteni bírt.” Elmarad ugyanitt az utolsó sóhaja is, amellyel Éva imáját köszöni meg: „Pallasz meghallgatott. — Az ég veled, / Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.”

Sokan — s nem alaptalanul — dicsérték a prágai színen szellemes díszletét. Nos, Kepler itt hatalmas könyvcsomókkal bajlódik (igaz, majd a párizsi színen után, kiábrándulva a hagyományból, tűzre hányná a „sárgult pergamenteket”); de már az első prágai jelenetben sem volt ő a könyvek rabja. Azt mondja Évának: „nékem nem kell semmi a világon, / Csak az éj és tündöklő csillaga, / Csak a szférák titkos harmóniája...” A „törpe kor” hatalmasságai beletörülhetik a cipőjüket, azért mégis elmondja magáról: „e kebelben / A lélek él, — e kínos, szent örökség. / Mit az egekből nyert a dőre ember —, / Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni, / S csatára kél a renyhe élvezettel.” Sajnos, a Nemzeti Színház előadásán ezek a sorok sem hangzottak el.

„...sárból, napsugárból
összegyúrva”

Az ember tragédiája még tragédia volt, Madách annak írta, a nemzet akként szerette meg, zárta a szívébe. Szikora János úgy modernizálta, hogy kilopta belőle azt, ami tragédiává teszi. Régi matematika órákról emlékszem tanárom figyelmeztetésére: vigyázz, gyököket veszítesz! Négyzetgyök négy egyenlő kettővel, de nemcsak azzal, egyenlő mínusz kettővel is! Ez a rendezés úgy modernizálja Madáchot, hogy közben gyököket veszít. De hisz magában a *Tragédiában* is látunk ilyesmit: amikor a londoni színen vásári bábjátékként előadják Ádám és Éva történetét: „Mulatságos komédia nagyon, / Szemlélni, mint szedé rá a kígyó / Az első nőt, ki már kíváncsi volt...” Lucifer marasztalná Ádámot, de ő csak ennyit mond: „El az izetlen tréfától. Tovább.” Mi egy ilyen rendezésben nézhettük végig az egész *Tragédiát*. Hogy mily következetesen a rendező szándéka, akarata szerint, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a mű zárójelenetéből kihagyta Lucifer szavát: „Miért is kezdtem emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva, / Tudásra törpe, és vakságra nagy.” Ez a Nemzeti-beli ember csak sárból van, csak tudásra törpe, nem mondanánk, hogy a napsugárból is van benne valami, nem érezzük, hogy „vakságra nagy”.

Ádám mint kortárs
szereplő és mint
vendég

Madách úgy intézte, hogy miután Keplerként Ádám többször kikelt korának *törpesége* ellen, a második prágai színt követő színeknek már nem lesz kortárs szereplője, csak vendégként elegyedik a londoni színi szereplői közé, úgy látogat el a falanszterbe is. Nem véletlen ez. Az Ádám-méretű emberek, mint Luther, Michelangelo, Platón, nem férnek bele ezekbe a korokba. Egészen megdöbbentő, hogy Szikora János a londoni színeknek mégis szereplőjévé teszi Ádámot; villamosszékre ülteti, ki is végzik. Ilyen arányú átírássra akkor sem volna joga egy rendezőnek, ha nem olyan nemzeti kincsünkről volna szó, mint *Az ember tragédiája*.

A nép a *Tragédiában*

Ádám és Éva mellett a *Tragédiának* fontos szereplője a *nép* is. „Mély tenger a nép” — mondja Lucifer már az egyiptomi színen. Madách — tudjuk, saját szomorú tapasztalatai alapján — újra meg újra megmutatja, hogy a sokaságot hogyan lehet manipulálni: az egyenként még belátásra hajlandó emberek hogyan válnak a demagógiának személytelen eszközévé, hogyan lesznek embertelenné, kegyetlenné, értékrombolóvá. Azért mégsem tekinti szörnynek a tömeget. Nem hiába adja Ádám/Miltiádész szájába és emlékezetes mondatokat: „E gyáva népet meg nem átkozom, / Az nem hibás, annak természete, / Hogy a nyomor szolgává bélyegezze / S a szolgaság vérengző eszközévé / Sülyessze néhány dölyfös pártütőnek.” Ezek a sorok elhangzanak a Nemzeti színpadán is. De a látványtervező nem figyelt rájuk eléggé. Ha a szívébe fogadta volna őket, nem vette volna körül Ádámot, Évát ördögalakokkal, tátott szájú, kidülledt szemű alvilági figurákkal.

Isten „elnémítása”

Madách tragédiájának nagyformátumú alakjai Szikora János rendezésében nemcsak kisszerű, hétköznapi figurává változnak, hanem csaknem Beckett lézengő, embernek is alig nevezhető, csetlő-botló lényeivé alakulnak. Csoda, hogy ilyen körülmények között Isten sem szólalhat meg a *Tragédiában*? Szavai a legelső színen még megjelennek, de csak látványként tűnnek elénk, nem hangzanak el, hogy az élőszó közvetlenségével megszólítsanak. A zárójelenetben pedig még ez is elmarad. Azt szoktuk mondani, hogy a Biblia Istenét már Madách távolabb tolta a világtól, a lázadó és szenvedő embertől: a „gép forog, az alkotó pihen” mintha túlságosan is a voltaire-i órásmestert idézné. De Szikora János sokszorosan túlmegegy Madáchon, amikor a zárójelenetben egyenest a *Godot-ra várva* sivár és üres világába vezet. Hogy a feltörő forrásban megtisztul Ádám és Éva? Hogy ez minden nézőben felidézi a kihagyott zárómondatot: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”? Nos, ennek a mondatnak éppen az ad nyomatékot, hogy Isten szájából hangzik el. Nélküle éppoly csonka a *Tragédia*, mint volna a *Vén cigány*, ha egy szavaló kihagyná belőle az utolsó versszakot, hogy „Lesz még egyszer ünnep a világon”.

Egyébként az előadással kapcsolatos pesti beszélgetésekben többször fölvetődött az az állítás, hogy ezt a nevezetes mondatot eredetileg nem is írta bele Madách a *Tragédiába*, csak Arany iga-

zító figyelme illesztette a mű végére. Volt egy egyébként kiváló, általam is nagyra becsült színházi ember, aki ezt le is írta egy nyilatkozatában. Nos, *Az ember tragédiájának* van kritikai kiadása, sőt több kiadásban hozzáférhető a kéziratos szöveg is. Minden kétséget kizáróan meg lehet belőle állapítani, hogy az említett mondat Madách tollából való, és mindenestül beletartozott a nagy mű legelső szövegébe, amelyet elküldött Aranyynak. Elképesztő, hogy akad rendező, aki ezt a kulcsfontosságú mondatot kihúzza a *Tragédiából*. De róla legalább el lehet mondani, hogy egy (szerintem hibás, de legalább következetes) értelmezés érdekében teszi. Felelőtlenység viszont a köztudatban elterjeszteni egy filológiaiilag teljesen alaptalan gyanút, hogy ez a mondat nem is Madáchtól való. Akkor mindenkiről mindent lehet mondani!

A tragédia halála — a *Tragédia* halála? George Steiner csak arról írt, hogy a tizenkilencedik század óta nemigen írtak igazi tragédiákat. (E tekintetben Madách *Tragédiája* megkésett képviselője a műnemnek.) Mintha a Nemzeti arról kívánna hírt adni, hogy korunkban a régi tragédiákat sem lehet többé hitelesen előadni. Át kell alakítani őket, hogy magunkra ismerjünk bennük. Akár gyökvesztések árán is. Szeretném remélni, hogy ez nem így van. Bízom benne, hogy látunk még „igazi”, Madách írói szándékainak megfelelő *Tragédia*-előadást. „Ember, küzdj és bízva bízzál!” — „Nem halt meg, csak alszik.”

GÖMÖRI GYÖRGY

Két vers

2001. IX. 11.

*Láng csap ki mindkét toronyból –
barbárok dúlják Babilont.
A történelem nem sokra tanít;
de akik hiszik: egy háború „szent” lehet,
pokollá teszik az életet,
míg maguk nem szállnak lángolva pokolra.*

A hamis tudat játéka

*Micsoda meglepetés! Az öngyilkos, aki ezrek
Gyilkosa lett, nem a hetvenkét szűz
Vendége az egekben. Lelke riadva lobog:
Mindaz a kín, amit okozott, az övé, az övé –
Százszoros így a halál.*